

www.turkishstudies.net/economy

Turkish Studies - Economics, Finance, Politics

eISSN: 2667-5625

Research Article / Araştırma Makalesi

INTERNATIONAL
BALKAN
UNIVERSITY
Sponsored by IBU

Madde Kullanıcılarının İş ve Çalışma Yaşamına Katılımı Üzerine Nitel Bir Değerlendirme*

A Qualitative Evaluation of Substance Users' Participation in Work and Working Life

Meryem Ergin** - İlker Aktürk*** - Hakan Karaman**** - Ömer Miraç Yaman*****

Abstract: Substance abuse is a serious disease for societies. With the increase in dependency ratios around the world every year, countries increase the measures they take on addiction every year. Substance addiction is a disease that negatively affects both the mental and physical health of the individual and isolates the individual in a social sense. The addicted individual gives up his hobbies, work and social activities for substance use. Issues such as getting support from the social environment, making use of free time, and having a job are important for the successful continuation of the treatment process of the substance abuser. This study focused on the work and work experiences of substance users. The data obtained from the interviews with 8 substance users were evaluated with the descriptive analysis method. 4 different themes were obtained: Work/Work Relationships and Substance Use, History of Substance Use as a Barrier to Participation in Work-Life, Participation in Work-Life as a Critical Variable after the Treatment Process, and Work Lines Suitable for Those with a History of Substance Use. In the light of the findings obtained from the research, participation in business life is an important problem in clean individuals with a history of substance use. It is understood that not only because of substance use but also experienced in the substance use process cause significant problems in participation in work and working life. In addition, participation in employment processes in people who do

* Araştırma, İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu Başkanlığı'ndan 2019/95 sayılı etik kurul onayına sahiptir.

** Sorumlu Yazar: Uzman Yardımcısı, Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü
Corresponding Author: Assistant Specialist, Ministry of Family and Social Services, Generate Directorate of Services for Persons with Disabilities and The Elderly

ORCID0000-0003-4305-0297

meryemergin53@gmail.com

*** Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi- Cerrahpaşa, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü
Phd. Student, Istanbul University- Cerrahpasa, Faculty of Health Science, Department of Social Work

ORCID0000-0001-9626-3275

illkerakturk@gmail.com

**** Araştırma Görevlisi, İstanbul Üniversitesi- Cerrahpaşa, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü
Research Assistant, Istanbul University- Cerrahpasa, Faculty of Health Science, Department of Social Work

ORCID0000-0002-5729-6012

karamannhakann@gmail.com

***** Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi- Cerrahpaşa, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü
Prof. Dr., Istanbul University- Cerrahpasa, Faculty of Health Science, Department of Social Work

ORCID0000-0001-9989-8575

omermirac.yaman@iuc.edu.tr

Cite as/ Atf: Ergin, M., Aktürk, İ., Karaman, H. & Yaman, Ö.M. (2023). Madde kullanıcılarının iş ve çalışma yaşamına katılımı üzerine nitel bir değerlendirme. *Turkish Studies - Economy*, 18(3), 775-791.
<https://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.68248>

Received/Geliş: 07 February/Şubat 2023

Accepted/Kabul: 25 September/Eylül 2023

Published/Yayın: 30 September/Eylül 2023

Checked by plagiarism software

© Yazar(lar)/Author(s) | CC BY-NC 4.0

not use active substances has a positive and complementary effect on treatment, while participating in working life during active substance use may negatively affect treatment.

Structured Abstract: Substance abuse is a disorder that has a detrimental impact on a person's mental and physical health as well as their social isolation. It is the fact that the person uses the substance while knowing that it has hurt him, that attempts to stop have failed, that withdrawal symptoms appear when the usage is stopped, and that the dose used is constantly growing. One of the issues they encounter is tolerance, withdrawal, using substances more frequently than intended, being unable to stop using substances, cutting back on or quitting social activities, being unable to fulfill obligations, risky substance use, physical and psychological disorders linked to substance use, and losing their social environment as a result of substance use.

Working in the substance use process or, more generally, making money in a way can have an increasing or sustaining effect on a person's substance use. Because the person continues to use the substance, continues his job, and does not experience any financial problems. However there are important differences between substance use as a working person and substance use while working. Uses outside of work in the early period are an important variable in terms of the continuation of substance use. However, in this period, the person continues to use drugs, can create resources for substance use, and continue to work. After this point, substance use-related problems begin to occur in the working life of the person.

Those who are addicted are at risk of relapse after stopping their substance use. Relapses can be brought on by stress, despair, or bewilderment in one's life, and holidays also carry a danger. Even when the person expects that nothing would happen for once, one can end up reverting to his previous usage patterns. To avoid relapsing, the addicted person must organize their life. The risk for the addicted person also includes becoming unemployed following treatment while being financially dependent on their families.

Experiencing legal problems caused by substance use can affect life not only when those problems are on the agenda, but even when substance use ends. It is seen that especially sanctions such as probation practices, judicial control programs, or working for the public benefit can be considered obstacles for individuals to participate in working life.

It is observed that finding a job and working has a significant impact on coping with relapses, especially after cleaning. Participating in working life during the treatment process can have a complementary effect on the treatment. This effect seems to have a quality that increases the socialization tendency of substance users and increases their self-sufficiency at some point. In this respect, participating in the working life can help people to increase their social functionality again and to make the social contribution of the treatment process visible in addition to ending the substance use.

Also, it is evident that drug use negatively impacts people and has an impact on their ability to work. It is claimed that cannabis users perform worse on the job over time, their unemployment rates are higher than those of meperidine users because they typically are government employees and cannabis is illegal, and those who are addicted to cannabis may face stigma and job rejection because of their addiction.

When examining the factors that influence a person's decision to use drugs or alcohol, it's crucial to consider their interactions with their family members as well as their employment, environment, psychological traumas, and psychological disorders. According to studies, a substantial percentage of drug addicts who complete treatment find themselves unemployed. In addition to being unemployed, it has been noted that addicted people struggle to keep a job for long periods and frequently change jobs.

Not having a regular work life, changing jobs frequently and short-term work experiences play an important role in the work life of substance users. It is seen that even a person who has quit substance use is an important reason for labeling because of the social responsibility of substance use. In this sense, the use of drugs in the past and the negative responses of substance users in society can pose a significant problem in terms of finding a job and participating in working life. In this process, the only point that prevents people from finding a job and participating in working life is not being stigmatized due to their past substance use. Another remarkable element is that people are exposed to labeling due to their experiences during the substance use process and there are some limitations due to what is experienced in this process.

Former drug users state that they can work in all kinds of jobs, but it would not be appropriate to work in the entertainment and service sector where access to drugs can be easily achieved and that the work or employment processes should not get in the way of substance abuse treatment.

In this study, the qualitative research design was preferred to reveal and evaluate the experiences of substance users in terms of work and working relationships. The snowball approach is the main technique for selecting the sample that will take part in the study. Applications were submitted to a variety of facilities offering substance abuse treatment to contact the participants. Eight drug users over the age of 18 who attended Narcotics Anonymous meetings in Istanbul makes the sample. The research method resulted in the transcription of the audio recordings made during the interviews, yielding a total of 29 pages of transcripts. The descriptive analysis approach was used to conduct assessments on this transcript, which means the researcher presented and assessed the findings in light of their personal views.

Since there are no studies on the work lives of substance addicts, there is no in-depth research on why they are unemployed since no one has studied how unemployment affects their lives, and the motivation behind constant job changes has not been examined, it is crucial that this study shed light on the work lives of addicted individuals after treatment.

Keywords: Social Work, Employment, Substance Use, Work, Treatment Process

Öz: Madde bağımlılığı, toplumlar için risk arz eden bir hastalıktır. Dünya üzerinde her yıl bağımlı oranları yükselmesiyle ülkeler bağımlılık üzerine her geçen yıl aldıkları önlemleri artırmaktadırlar. Madde bağımlılığı, bireyin hem ruhsal hem de fiziksel sağlığını olumsuz etkileyen, sosyal anlamda bireyi yalnızlaştıran bir hastalıktır. Bağımlı birey madde kullanımı için hobilerinden, işinden, sosyal aktivitelerden vazgeçmektedir. Madde kullanan bireyin tedavi sürecinin başarılı devam etmesi için sosyal çevreden destek alması, boş zamanlarının değerlendirilmesi, iş sahibi olması gibi konular önem teşkil etmektedir. Bu çalışmada madde kullanıcıların iş ve çalışma tecrübelerine odaklanılmıştır. 8 madde kullanıcısı ile yapılan görüşmelerden elde edilen veriler betimsel analiz yöntemi ile değerlendirilmiştir. *İş/Çalışma İlişkileri ve Madde Kullanımı, Çalışma Yaşamına Katılmada Bir Engel Olarak Madde Kullanım Geçmişi, Tedavi Süreci ve Sonrasında Kritik Bir Değişken Olarak İş Yaşamına Katılmak ve Madde Kullanım Geçmişi Olanlara Uygun İş Kolları* olmak üzere 4 farklı tema elde edilmiştir. Araştırmadan elde edilen bulgular ışığında madde kullanım geçmişi olan temiz kişilerde madde kullanımının iş yaşamına katılmak önemli bir sorun olarak kendisini göstermektedir. Yalnızca madde kullanımı sebebiyle değil, madde kullanım sürecindeki tecrübelerin de iş ve çalışma yaşamına katılmada önemli sorunlar doğurduğu anlaşılmaktadır. Bunlara ek olarak aktif madde kullanımı olmayan kişilerde istihdam süreçlerine katılım sağlamak, tedavi üzerinde olumlu ve tamamlayıcı etkiye sahipken, aktif madde kullanımı sırasında çalışma yaşamına katılmak tedaviyi olumsuz etkileyebilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Hizmet, Çalışma, Madde Kullanımı, İş, Tedavi Süreci

Giriş

Madde kullanımı, sosyal yaşamın pek çok noktasında negatif etkilere sahiptir. Aile, arkadaş ilişkileri, ekonomik sorunlar, yasal sorunlar ve buna benzer pek çok alanda olumsuz etkileri bulunan madde kullanımının, bireylerin iş yaşamları üzerinde de önemli bir etkisi bulunmaktadır. Zira madde kullanımı, bireylerin çalışma performanslarını düşürebilmekte ve işsiz kalmalarına neden olabilmektedir (Single vd., 2003). Buna ek olarak devam eden madde kullanımı, işsiz kalan madde kullanıcılarının yeniden iş bulma ihtimallerini de düşürmektedir. Nitekim Evren ve arkadaşlarının (2002) yaptığı çalışmada madde kullanıcılarının toplumsal damgalama sebebiyle iş bulmakta zorlanabilecekleri ifade edilmektedir. Madde kullanıcılarının iş yaşamına katılımları ve bunu sürdürmeleri konusunda zorluk yaşayabilmektedirler. Bu konunun literatürde yeteri kadar ele alınmadığı düşünülmektedir. Bu sebeple bu çalışmada, madde kullanım tedavisi alan madde kullanıcılarının istihdam edilme ve iş yaşamı süreçlerine yaşadıkları sorunların belirlenmesi ve bunların madde kullanıcıları açısından oluşturduğu zorlukların betimlenmesi amaçlanmaktadır.

Asan ve arkadaşlarının (2015) yaptığı çalışmada ise madde kullanımı ve işsizlik arasında önemli bağlantılar kurulmakta ve madde bağımlılarının, alkol bağımlılarına göre daha fazla işsiz kalma riski taşıdıkları belirtilmektedir. Bu sebeple madde kullanımı ve istihdam arasında önemli bir ilişki bulunmaktadır. Bu ilişki, bağımlılık süreçlerinin yapısı gereği çok boyutlu ve karmaşık

süreçleri içermektedir (Catalano vd., 2013). Zira madde kullanımı olan bireyin aktif çalışma yaşamının bulunması veya istihdama dahil olması, madde kullanımı üzerinde hem pozitif hem de negatif etkilere neden olabilmektedir (Richardson & Epp, 2016). Örneğin ergenlerin odak alındığı bir çalışmada hem okuyup hem çalışan ergenlerde madde kullanımında artış gözlemlendiği belirtilmektedir (Schlenger & Galvin, 2003; Mortimer vd., 1996). Balsa ve arkadaşları (2007) tarafından yapılan çalışmada da istihdam ve madde kullanımı arasında ergenler için önemli bir ilişkinin bulunduğu ve istihdam arttıkça, ergenlerin madde kullanımının artış gösterebileceği not edilmektedir. Bununla beraber yarı zamanlı istihdam, özellikle ergenler üzerinde madde kullanımının erken tespiti ve önlenmesi adına önem arz etmektedir. Dolayısıyla genç madde kullanıcılarının temiz kaldıkları sürelerde, yarı zamanlı istihdam programlarına dahil edilmelerinin, temizliklerini sürdürebilme ve relaps önleme anlamında da işlevsel olabileceği düşünülmektedir (Schlenger & Galvin, 2003).

İngiltere’de yapılan bir çalışmaya göre işsiz madde kullanıcılarının, çalışan madde kullanıcılarına göre daha yüksek düzeyde madde kullanımları bulunmaktadır (Coulthard vd., 2002). Benzer sonuçlara Hollanda örneğinde de ulaşmak mümkündür (Sandwijk vd., 1995). French ve arkadaşları (2001) tarafından yapılan çalışmada da madde kullanımı ve istihdam arasında negatif bir ilişki bulunmuştur. Dolayısıyla işsiz madde kullanıcılarının, çalışanlara göre daha riskli kullanımlarının olabileceği söylenebilmektedir. Nitekim relapslar konusunda da benzer sonuçlara ulaşan çalışmalar bulunmaktadır. Tedavi sonrasında bir iş bulup çalışmaya başlayanların, çalışmayanlara göre daha az relaps ihtimali taşıdıkları bilinmektedir (Moos & Moos, 2006). Madde kullanımı ve istihdam süreçleri hakkında kapsamlı bir değerlendirme çalışması yapan Henkel (2011), bu konuda bazı noktalara özellikle dikkat çekmektedir. Bunlar; işsiz olan kişilerde riskli alkol kullanımının yaygın olduğu ve madde kullanımına yatkın olmaları, süregelen madde kullanımının işsizliği ve iş kaybını artırdığı, iş bulma ihtimalini azalttığı, işsizliğin madde kullanımı için önemli bir belirleyici faktör olduğu, madde veya alkol bağımlılığı tedavisi sonrasında işsiz kalmanın ve iş bulamamanın relapsları artırabileceği şeklinde özetlenebilmektedir.

Badel ve Graney’in (2013) yaptığı çalışmada işsiz kalmanın da madde kullanımı üzerinde önemli etkileri olabileceği ortaya çıkmıştır. İşsiz kalan kişilerin madde kullanımlarında önemli artış olduğu görülmüştür. Madde kullanıcılarının iş kaybı yaşamalarına ilişkin etkiler uzun süreli olabilmektedir. Her ne kadar eski madde kullanıcıları ve madde kullanmayanlar arasında iş kaybı yaşama arasında önemli fark bulunamamış olsa da eski madde kullanıcılarının bir önceki yıl daha fazla “isteksiz” iş kaybı yaşadıkları bilinmektedir (Baldwin vd., 2010). Bir diğer çalışmada ise madde kullanıcılarının, kontrol grubuna göre çok daha fazla iş değişikliği yaşadığı bulunmuştur (Baldwin & Marcus, 2013).

Madde kullanım tedavisini bir bütün olarak düşündüğümüzde, tedavinin bir parçası olarak kişinin yeniden sosyal hayata kazandırılması için yapılacak çalışmalar önem arz etmektedir. Biegel ve arkadaşlarına (2009) göre istihdam sürecine dahil olmak, söz konusu tedavide; yaşam kalitesinin artması, kendine güvenin gelişmesi, psikiyatrik semptomlarda kontrolün sağlanması, madde kullanım seviyesinin azalması ve sosyalliğin artması ile karakterize edilebilmektedir. Buna ek olarak, madde bağımlılığı tedavisi sürecinde, istihdam edilmiş kişilerin, tedavi devamlılığı diğerlerine göre daha uzun bulunmuştur. Dolayısıyla bu çalışmada, aktif çalışıyor olmak tedavi devamlılığını artırmada önemli bir değişken olarak belirlenmiştir (McCaul ve arkadaşları, 2001). Madde kullanımı tedavisinde, tedavi sonrasında relaps önleme programlarına istihdam desteğinin eklenmesinin relaps önleme noktasında önemli işlevlerinin olabileceği literatürde dile getirilmektedir (Henkel, 2001). Ancak özellikle yaşlı madde kullanıcılarında bu konuda hassas olunması gerektiği zira yaşlı madde kullanıcılarının kişilerarası ilişkide yetersizlik ve işin gerektiği becerileri sergileyebilme noktasında daha fazla zorlanabildiği, bu sebeple bu grubun istihdam noktasında özel olarak ilgi gösterilmesi gerektiği belirtilmektedir (Sigurdsson vd., 2012).

Gereç ve Yöntem

Bu çalışmada, madde kullanıcılarının iş ve çalışma ilişkileri açısından yaşadıkları tecrübelerin açığa çıkarılması ve değerlendirilmesi amacıyla nitel araştırma deseni tercih edilmiştir. Nitel araştırmalar, yorumlayıcı bir paradigmaya sahip olması sebebiyle ilgilenilen konunun daha derinlemesine ve çok boyutlu olarak ele alınmasına imkân sağlamaktadır (Punch, 2006). Bu sebeple nitel araştırma yöntemleri bu araştırmanın kurgulanmasına zemin oluşturmuştur. Araştırmanın desenini ise fenomenoloji oluşturmaktadır. Olayların arkasında yatan ve belli bir gruptaki olgunun gerçekliğini keşfetmeye çalışan fenomenolojik yöntem, bu çalışmada madde kullanıcılarının istihdam olgusu sürecindeki tecrübelerini açığa çıkarma amacımızla uyumaktadır (Straus & Corbin, 1990).

Araştırma, İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu Başkanlığı'ndan 2019/95 sayılı etik kurul onayına sahiptir.

Örneklem

Araştırmaya katılacak örneklemin belirlenmesinde kartopu yöntemi birincil örnekleme yöntemini oluşturmaktadır. Katılımcılara ulaşmak adına öncelikle madde kullanımı tedavisi üzerine çalışan çeşitli merkezlere başvuruda bulunulmuştur. Bu merkezlerin “madde kullanıcısı ve istihdam ilişkisi” noktasında yönlendirdiği kişiler ile görüşme yapılmıştır. Görüşülen bu kişilerin de farklı katılımcılara ulaşma noktasında destekleri talep edilmiştir (Yıldırım & Şimşek, 2016). Böylelikle 8 kişilik örneklem grubu oluşturulmuştur (Tablo 1). Örneklem İstanbul'da Adsız Narkotik toplantılarına katılım sağlayan 18 yaş üstü madde kullanıcılarından oluşmaktadır. Aktif madde kullanımının bulunup, bulunmaması araştırmaya katılımda bir kriter olarak alınmamıştır.

Tablo 1: Katılımcıların Sosyodemografik Özellikleri

Katılımcılar	Yaş	Cinsiyet	Eğitim	Medeni D.	Tercih Maddesi	Kullanım
Katılımcı 1	27	E	Lise	Bekar	Bonzai	Aktif
Katılımcı 2	34	K	Lisans	Bekar	İlaç	Temiz
Katılımcı 3	43	E	İlkokul	Evli	Uyuşturucu	Temiz
Katılımcı 4	36	E	Lise	Bekar	Ekstazi	Temiz
Katılımcı 5	24	E	Lisans	Bekar	Eroin-Kokain	Temiz
Katılımcı 6	39	E	Lise	Evli	Kokain	Temiz
Katılımcı 7	29	E	Lisans	Bekar	Kokain	Bilinmiyor
Katılımcı 8	35	E	Lisans	Bekar	Eroin	Temiz

Çalışmaya dahil edilen bireylerin yedisi erkek biri kadın iken ortalama yaşları 33,3 olarak belirlenmiştir. Diğer yandan katılımcıların tercih maddeleri ve aktif olarak kullanımda olup olmadıkları yukarıdaki tabloda yansıtılmıştır. Buna göre katılımcıların yedisi tercih maddelerini açıkça ifade ederken yalnızca birinin spesifik bir madde belirtmediği görülmüştür. Yine katılımcılarından birinin çalışma süresinde aktif madde kullandığını ifade ederken altı katılımcı temizlik sürecinde olduğunu aktarmıştır. Bir katılımcı ise bu konuya ilişkin bir veri vermemiştir. Örneklem boyutunun oluşturulması sürecinde kuramsal örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntemde, verilerin doyum noktasına ulaşması durumunda yeni katılımcıların sürece dahil edilmesi durdurulmaktadır. Verilerin doyum noktasına ulaşması ise katılımcılardan toplanan verilerin tekrar etmeye başlaması olarak nitelendirilebilmektedir (Yıldırım ve Şimşek, 2016). Dolayısıyla, 8 katılımcı ile yapılan görüşmelerde söylemlerin tekrar etmeye başlaması, farklı katılımcıların

örnekleme dahil edilmesini durdurmamızı etkilemiş ve örneklem boyutunun 8 kişiden oluşmasını sağlamıştır.

Veri Toplama Aracı

Veriler, katılımcılar ile yapılan derinlemesine görüşmeler aracılığıyla toplanmıştır. 8 katılımcı ile derinlemesine görüşme gerçekleştirilmiş ve bu görüşmelerde katılımcıların onayıyla birlikte ses kaydı alınmıştır. Yapılan görüşmeler yarı yapılandırılmış görüşme formunda yer alan sorular doğrultusunda yürütülmüştür. Görüşme formunun hazırlanması adına literatür taraması yapılarak, madde kullanımı ve istihdam noktasında genel bir görüş elde edilebilmek için akademisyenler ve saha çalışanlarıyla görüşmeler yapılmıştır. Tüm bunların sonucunda oluşturulan soru havuzundan 12 sorunun, araştırma sürecinde yarı yapılandırılmış görüşme formunda yer almasına karar verilmiştir.

Verilerin Analizi

Araştırma sürecinde yapılan görüşmeler sırasında alınan ses kayıtlarının deşifre edilmesi sonucunda toplamda 29 sayfalık transkript elde edilmiştir. Elde edilen bu transkript üzerinde araştırmacının sonuçları kendi yorumlarıyla sunması ve değerlendirmesi anlamına gelen betimsel analiz yöntemi kullanılarak değerlendirmeler yapılmıştır (Yıldırım ve Şimşek, 2016). Bu değerlendirmeler sonucunda 37 kod elde edilmiştir. Bu kodlar doğrultusunda metin tekrar değerlendirilmiş ve kodlar arasında elemeler yapılmıştır. Son tahlilde, elde edilen kodların 4 tema altında birleşebileceğine karar verilmiştir. Dolayısıyla bu çalışmada elde edilen veriler 4 farklı tema altında değerlendirilmiştir.

Bulgular

Araştırma sürecinde toplanan verilerin analizi sonucunda *İş/Çalışma İlişkileri ve Madde Kullanımı, Çalışma Yaşamına Katılmada Bir Engel Olarak Madde Kullanım Geçmişi, Tedavi Süreci ve Sonrasında Kritik Bir Değişken Olarak İş Yaşamına Katılmak ve Madde Kullanım Geçmişi Olanlara Uygun İş Kolları* olmak üzere 4 farklı tema elde edilmiştir. Veriler, bu temalar doğrultusunda yeniden ele alınmış ve değerlendirilmiştir.

Madde kullanımı ve istihdam ilişkisinde birçok faktör etkili olabilmektedir. Bunların birçoğuna temalar altında değinilecektir ancak özellikle araştırma grubunun bazı özelliklerinin, istihdam açısından önemli rol oynayabileceği düşünülmektedir. Araştırmaya katılan grubun büyük bölümü lise ve lisans eğitimini almış kişilerden oluşmaktadır. Dolayısıyla eğitim seviyelerinin düşük olmadığı görülmektedir. Bu durumun ise iş bulma noktasında kolaylaştırıcı bir unsur olarak ele alınabileceği düşünülmektedir. Zira madde kullanıcılarında sıklıkla bir eğitim sisteminden ayrılma hikayesi bulunmaktadır (Nebioğlu vd., 2013; Yorgun, 2014; Yaman, 2016). Ancak bu çalışmaya katılan katılımcılarda böyle bir durum söz konusu değildir. Dolayısıyla yeterli eğitim seviyesinde olmamanın, iş bulma açısından sorun teşkil edebileceği düşünüldüğünde bu çalışmadaki katılımcıların tam olarak bu durumda olmadıkları görülmektedir.

İş/Çalışma İlişkileri ve Madde Kullanımı

Katılımcıların söylemlerine bakıldığında, madde kullanımının çalışma süreci üzerinde önemli etkileri bulunmaktadır. Bu etkiler genel itibarıyla olumsuz nitelikler taşımaktadır. Örneğin Katılımcı 1 için çalışmak ve para kazanmak, madde kullanımını sağlamak adına bir araca dönüşmüştür. Özellikle madde kullanımı aktif olarak devam ederken para kazanmak ve çalışmanın, belli bir ölçüde madde kullanımından doğan maddi külfeti karşılama işlevi görebileceği düşünülmektedir.

“O zamanlar ben içiyordum, kullanımdaydım. Kitap ayracı satarken ben kullanımdaydım ve kullanım isteğiyle mesela şu an satsam yarım saat çalışırım, 15 dakika

otururum ama o an bir an önce madde parasını çıkartmak için falan oturmuyorsun abi sürekli çalışıyorsun, hışımla çalışıyorsun.” (Katılımcı 1)

Katılımcı 2’de de görüldüğü üzere, madde kullanım sürecinde çalışmak, para kazanmak veya genel tabiriyle kişinin eline bir şekilde para geçmesi, madde kullanımı olarak geri dönmektedir.

“Ekonomik olarak çok fazla harcıyordum. Kredi çekmiştim. Şey kafasıyla kredi çekmiştim hani borcum vardı onu kapatırım geriye kalan kısmı da vadeliye yatırırım ve oradan para biriktiririm falan diye ama çok yani tabi ki de kullanıma gitti bütün param. Kazandığımı neredeyse uyuşturuculara yatırıyordum, alkol de bir uyuşturucu ve zaten akıl sağlığı yok o zamanlar, saçma sapan alışverişler falan.” (Katılımcı 2)

Katılımcı 1 ve Katılımcı 2’nin ifadeleri göz önüne alınırsa, madde kullanım sürecinde çalışıyor olmak veya daha genel anlamda bir şekilde para kazanıyor olmak, kişinin madde kullanımını artırıcı veya sürdürücü bir etki yapabilmektedir. Bu yönüyle aktif madde kullanım sürecinde çalışmak veya bir şekilde para kazanıyor olmak, kişinin madde kullanımını kesmesi açısından motivasyon kırıcı bir faktör olarak değerlendirilebileceği düşünülmektedir. Zira kişi madde kullanımını sürdürmekte, işine devam etmekte ve maddi bir sorun da yaşamamaktadır.

“Hiç işimi bıraktığım olmadı. Çalışarak kullananlardandım. Bütün gün çalışıyordum, akşamları kullanıyordum ama bir yerden sonra bir 10-15 yıl geçtikten sonra, 30’lu yaşlardan sonra çalışarak kullanmaya da başladım bu yüzden de işlerimde sürekli başarısız olma halleri oluşmaya başladı. Ben hep çalışandım. Belki o sizin şeye uymayacak pek yani. En son artık çalışamaz haldeydim yalnız. İşlevsiz hale gelmiştim. Son yaklaşık bir 10 yıla yakınım yani 8 yıla yakınım artık çalışamaz haldeydim. Çok zorlanıyordum ve en son 2.5 yılı çalışamaz hale gelmiştim. Artık insan içine çıkamıyordum, herhangi bir diyolog kuramıyordum o yüzden de iş aramalarım başarısızla sonuçlanıyordu.” (Katılımcı 3)

Çalışan bir kişi olarak madde kullanmak ile çalışırken madde kullanmak arasında önemli farklılıklar olduğu düşünülmektedir. Katılımcı 3’ün ifadelerinde görülebileceği üzere erken dönemde iş dışında, işi etkilemeyecek şekilde gerçekleştirilen madde kullanımı bir süre sonra isteyken kullanıma doğru evrilmektedir. Erken dönemde yapılan iş dışındaki kullanımların, madde kullanımının sürmesi açısından önemli bir değişken niteliği taşıyabileceği düşünülmektedir. Zira bu dönemde kişi madde kullanımını sürdürmekte, madde kullanımı için kaynak oluşturabilmekte ve işine devam edebilmektedir. Ancak sonraki süreçte madde kullanımının artmasıyla beraber kullanım davranışı çalışırken madde kullanmaya doğru evrilmektedir ve madde kullanımı çalışmayı direkt olarak etkilemektedir. Bu noktadan sonra kişinin çalışma hayatında madde kullanım kaynaklı sorunlar oluşmaya başlamaktadır.

“Dediğim gibi çok yoğun bir kullanımdaydım, öncesinde işe gidip çalışıyordum ama artık çalışamaz hale gelmiştim. 2 gün falan işe gidiyordum ama onlarda da madde etkisi altında oluyordum.” (Katılımcı 4)

“Şöyle iş yaşantım kullanımdan önce aktif çalışıyordum ben hep çalışkan bir insandım, üretmeyi şey yapmayı seviyorum bir de ya normal rutinde işini bitiren işini yapan bir tiptim. Kullanımdan sonrada şey oldu, çalışamaz duruma geldim çünkü işime zaman ayıramıyorum, tam zamanlı bir bağımlı mesaisine dönüşmüştü ve bırakmak zorunda kaldım.” (Katılımcı 5)

“Yani kullanım şeyi biraz fazlalaşmaya başladı. Ağır maddeler kullanıyorsun ve sabah saat 7’de evden çıkman lazım ama sen sabah 7’ye kadar kullanım yapmışsın, uyumadan iş yerine gidiyorsun.” (Katılımcı 6)

Diğer katılımcıların ifadelerinde de görülebileceği üzere madde kullanımı, kişilerin çalışma yaşamlarını direkt olarak etkilemekte ve bir süre sonra çalışma yaşamının dışında kalmalarına neden

olabilmektedir. Bu süreçte özellikle işe geç kalma, madde etkisinde işe gitme ve iş yerinde verimli çalışmama gibi etkiler kendini gösterebilmektedir.

“Yani şöyle 5-6 ay çalışıyordum, içtiğim anlaşılıyordu çıkmak zorunda kalıyordum. Bir yerde çalışıyordum mesela güvenlik olarak, oradan çıkıyordum başka bir şirkete giriyordum. 1 sene orada çalışıyordum. Ondan sonra çıkıyordum gene. Çalıştım ama kısa yani. 7 ay bir yerde başka bir şirkette, 1 sene başka bir şirkette, 1.5 sene başka bir şirkette güvenlik işinde böyle çalıştım. Onun dışında da tekstil de laboratuvarında çalıştım 1 sene. Bir ayakkabı firmasında falan çalıştım 2 seneye yakın. İş hayatı böyle gitti yani.” (Katılımcı 8)

Daha önce bahsedilenlerin dışında öne çıkan bir diğer nokta, madde kullanımından kaynaklanan sorunlar sebebiyle madde kullanıcılarının sürekli iş değiştirme durumunda kalmalarıdır. Düzenli bir iş yaşamına sahip olamamak, sık sık iş değiştirmek ve kısa süreli çalışma tecrübeleri, madde kullanıcılarının iş yaşamlarında önemli bir yer tutabilmektedir. Bu noktada madde kullanımının, çalışma yaşamında oluşturduğu etkinin oldukça kritik bir rol oynadığı daha net bir şekilde anlaşılmaktadır.

Çalışma Yaşamına Katılmada Bir Engel Olarak Madde Kullanım Geçmişi

Madde kullanım geçmişi olan ve şu an temiz olan eski madde kullanıcılarının iş yaşamına katılım açısından önlerinde çeşitli engeller bulunmaktadır. Bu engellerden birincisi geçmişteki madde kullanımından dolayı damgalanmaya maruz kalmaktır.

“Mesela bir kere iş görüşmesinde ben dedim ki ben madde bağımlıyım, benden adli sicil kaydı istemediler. İşe girecektim, ben salak gibi insanlara niye dürüstlük yapıyorsam ben salak gibi dedim ki benim adli sicil kaydım var, neyden var dedi, uyuşturucu maddeden var, ben bıraktım işte o zamanlar 7 ay falan olmuştu bırakalı, 7 ay falandır kullanmıyorum, herhangi bir istek de yok. Adamın bana sorduğu soru bu, biliyordum zaten onu soracağını, “Peki kullanmadığın zaman dedi yoksunluk çekiyor musun?”, “Hayır çekmiyorum” dedim, “Yoksunluk gelirse sen müşteriyle konuşurken müşteriye sert tepki verirsin.” dedi bana. Soru bile sormadı yani, verirsin diyor yani bilmediği için cahil cahil konuşuyor, insanlar bu konuda cahil çünkü insanların bu konuda cahil olması çok normal, haberlerde çıkıyor çünkü haberler bonzai içip 15 kişiyi bıçakladı, ya bonzai içen yerinden kalkamıyor nasıl bıçaklayacak? Saçma saçma işler yani.” (Katılımcı 1)

Katılımcı 1’in yaşadığı tecrübeye, geçmişteki madde kullanımının iş veren tarafından bilinmesinin olumsuz yansımaları olduğu görülmektedir. Madde kullanımının toplumdaki karşılığı sebebiyle madde kullanımını bırakmış biri olmanın dahi önemli bir etiket sebebi olduğu görülmektedir. Bu manada geçmişteki madde kullanımının ve madde kullanıcılarının toplumdaki olumsuz karşılıklarının, iş bulma ve çalışma yaşamına katılma noktasına önemli bir sorun teşkil edebileceği düşünülmektedir.

Bu süreçte kişilerin iş bulmasına ve çalışma yaşamına katılmasına engel olan tek nokta geçmişteki madde kullanımı sebebiyle damgalanmaya maruz kalmaları değildir. Burada dikkat çekici bir diğer unsur, kişilerin madde kullanım sürecinde yaşadıklarından dolayı etiketlemeye maruz kalmaları ve bu süreçte yaşananlardan dolayı bazı kısıtlılıklarının olmasıdır.

“İş arama süreçlerinde eski bir kullanıcı olmamdan dolayı ilk başlarda sorun oldu. Kullanım değil de kullanımda yaptığım işte, birçok bankaya borcum var, devlete borcum var, sigortalı çalışmıyorum. Şu anda bankaya hesap açamıyorum bloke oluyor ve bunlardan sebep bir sürü işi kaçırdım. Adam sigortasız çalıştırırım diyor ama banka hesabın olması gerekiyor, bankaya yatıracağız diyor, banka hesabı açamıyorum.” (Katılımcı 3)

Katılımcı 3'ün ifadelerinde de görüldüğü üzere, geçmişte madde kullanım sürecinde yaşananların bugün iş bulma üzerinde önemli bir etkisi bulunmaktadır. Burada madde kullanımının kişinin hayatında neden olduğu çeşitli sorunların yansımaya rastlanılmaktadır. Ekonomik sorunlar yaşamak, resmi işlemler noktasında problemlerle karşı karşıya kalmak ve yasal sorunların varlığı bunlar arasında gösterilebilmektedir. Katılımcı 4'ün söylemleri, yasal sorunlar için önemli bir örneklik teşkil etmektedir.

“Madde bulundurmadan 7 dosyam var bu yüzden sigortalı işte çalışamıyorum. Bütün denetimli serbestlik birimlerinde çalıştım. Önceleri yoğun kullanımdan dolayı iş bakamıyordum şimdi dosyalarım yüzünden iş bakamıyorum. Gemici belgesi aldım, işi ayarladım, pasaport falan her şey hazırda ama üzerimde madde çıktığı için gidemedim. Maddeden dolayı böyle bir sürü fırsatı kaçırdım.” (Katılımcı 4)

Madde kullanımı kaynaklı yasal sorunlar yaşamak, yalnızca o sorunların gündemde olduğu dönemde değil, madde kullanımı sona erse dahi hayata etki edebilmektedir. Özellikle denetimli serbestlik uygulamaları, adli kontrol programları veya kamu yararına çalışma gibi yaptırımların kişilerin çalışma yaşamına katılmada engel olarak değerlendirilebileceği görülmektedir.

“Şu anda maddeden dolayı sabıka kaydı oluştu benim. Yani şu an ben iş bulamıyorum açıkçası. Sabıka kaydı, bir de denetimli serbestlik sürecindeyim ben şu an. Ondan dolayı iş bulamıyorum yani. Karşıma çıkıyor, iş vermiyorlar. Şu an öyle bir çıkmazın içindeyim.” (Katılımcı 8)

Burada sabıka kaydının varlığı diğerlerine göre daha ciddi bir sorun teşkil edebilmektedir. Zira iş başvurularında sıklıkla istenen bu belgede, madde kullanılan dönemde direkt olarak madde kullanımından kaynaklanan sabıkalar veya madde kullanımının etkisiyle oluşan sabıkalar yer alabilmektedir.

“Ben artık iş bulamayacağım herhalde, doğru düzgün çalışamayacağım, benim artık bundan sonra yaşım da geldi 43-44 yaşına geliyorum, önüm çok karanlık, ben herhalde yaşayamayacağım bu dünyada diye bir kaosa sürüklendim. İntihar düşüncelerine girdim.” (Katılımcı 3)

Katılımcı 3'ün ifadelerinde de görülebileceği üzere geçmişteki madde kullanımı sebebiyle iş bulamamak ve çalışma yaşamına katılamamak kişilerde önemli sorunlara neden olabilmektedir. İş bulamamak ve çalışma yaşamına katılmamak kişileri kaotik bir sürece doğru sürüklemektedir.

Tedavi Süreci ve Sonrasında Kritik Bir Değişken Olarak İş Yaşamına Katılmak

Madde kullanım tedavisi sürecinde iş yaşamına katılmak ve çalışmaya başlamak tedavi süreci üzerinde önemli etkiler oluşturabilmektedir. Bu noktada Katılımcı 1'in söylemleri önem taşımaktadır.

“Benim açık kapılarım çok fazla. Bizim açık kapılarımız var, her insanın açık kapıları vardır ama benim açık kapılarım çok fazla. Mesela işsiz kalmak benim açık kapılarımdan biri.” (Katılımcı 1)

İş bulmak ve çalışmanın, özellikle temizlik sağlandıktan sonra relapslar ile baş etme noktasında önemli bir etkisi bulunduğu görülmektedir. Katılımcı 1'in ifadelerinden çıkarılabileceği üzere çalışmanın relapslar üzerinde önemli bir etkisi olabileceği düşünülmektedir.

“Hayat kuramıyorum, önümü göremiyorum bu da strese ve can sıkıntısına neden oluyor. İstek olarak olmasa da tedaviyi duygusal olarak zorluyor.” (Katılımcı 4)

Benzer söylemlere Katılımcı 4'te de rastlanılmaktadır. Ona göre de iş bulamamak tedaviyi duygusal açıdan zora sokan bir nitelik taşımaktadır.

Katılımcı 3 ise çalışma yaşamına katılmanın tedavi sürecinde etkili olduğunu ortaya koymaktadır.

“Bana çok büyük bir katkısı oldu. İş aramam değil de işi bulduktan sonra diyelim hani ekonomik özgürlüğümü tekrar kazandığımda kendimi birey olarak hissetmeye başladım. Yani yardım almadan yaşamak benim için her şeydi. Öncesinde de böyleydi zaten. Kendi kiramı ödeyebilmek, kendi gıdamı kendi paramla karşılayabilmek bunlar benim çok hoşuma gitti. Çocuklarım var, çocuklarıma gidip bir iki hediye götürebilmek beni tekrardan hayata kazandırdı. Yani çalışmayla ilgili, bu parayı kazandıktan sonra tekrar özgüvenim yerine geldi. Zaten iş hayatına katıldığın zamanda sosyalleşip, dünyanın içine tekrar girmiş oluyorsun. İzolasyondan çıkıyorsun.” (Katılımcı 3)

Katılımcı 3'ün söylemlerinde görüleceği üzere, tedavi sürecinde çalışma yaşamına katılmak tedaviyi tamamlayıcı bir etki yapabilmektedir. Bu etki bir noktada madde kullanıcılarının toplumsallaşma eğilimini artıran ve kendine yeterliliğini yükselten bir niteliğe sahip görünmektedir. Bu yönüyle çalışma yaşamına katılmak, kişilerin sosyal işlevselliklerinin yeniden artışına ve tedavi sürecinin madde kullanımını sonlandırmanın yanında sosyal açıdan da katkısının görünür hale gelmesine yardımcı olabilmektedir.

“Çalıştıkça kendime güvenim arttı. Tamam ben düzeldim artık, çalışabilirim, yapabilirim, bir şey istiyorsam çalışarak onu yapabilirim. Ailem bana yavaş yavaş güvenmeye başladı ama çalışsam bu dediğim şeyler olmaz. Ne bir şey yapabilirsin, ne bir şey alabilirsin, ne ailene karşı kendini ispatlayabilirsin.” (Katılımcı 6)

Katılımcı 6'nın söylemleri de çalışmanın, madde kullanım tedavisi için destekleyici bir unsur olarak değerlendirilebileceği yönündeki görüşümüzü güçlendirmektedir. Çalışmanın özellikle kişilerin yeniden sosyal hayata dahil olmaları noktasında önemli bir işlev gördüğü anlaşılmaktadır. Ancak Katılımcı 3 ve Katılımcı 6'nın aksine tedavi sürecinde çalışmanın, kişinin tedavi sürecine zarar verebileceğini savunan katılımcılar da bulunmaktadır.

“Tedavi sürecine etkisi olumsuz oldu çünkü para bulunca hep o dibe vuruşu geciktiriyor ya para bulabildiğim sürece devam ettim.” (Katılımcı 5)

Katılımcı 5, tedavi sırasında çalışmanın kişinin maddi kazanç elde etmesini sağlayacağı bu sebeple madde kullanımını tetikleyebileceği düşündüğü ve kendi yaşamında da bu şekilde bir tecrübe yaşadığı görülmektedir. Bu noktada, daha önce değinildiği üzere iş bulmak ve çalışmanın, madde kullanımını sürdürücü bir etkisi olabilmekte bu da kişilerin temizliğine zarar verebilmektedir.

Çalışmak yalnızca sosyalleşme veya para kazanma işlevi görmemektedir. Madde kullanım tedavisi sürecinde iş yaşamına dahil olmak, bir meşguliyet aracı olarak da değerlendirilmektedir.

“Aşağı yukarı bir ay kadar çalışmadım. Çalışmayınca da olmuyor. Bu sefer ne yapacağımı bilmiyorsun. Yapacak bir şey lazım. Beyni boş tutmamak, vücudu boş tutmamak, hareketlendirmek lazım... Çalışınca bir kere kafa dağılıyor. Boş durduğumuz zaman aklıma madde geliyor gelmiyor değil, eskisi gibi istek gelmiyor, geliyor ama eskisi kadar yoğun gelmiyor. Boş durmamak lazım. Çalışmak lazım, bir şey yapmak lazım. Bunları öğrendim ben. Çalışınca kafayı dağıtıyoruz, böyle koşturmaca falan maddeyi düşünecek zaman kalmıyor. Çalışma bu konuda çok faydalı bir şey. Çalışmak olumlu etkiliyor.” (Katılımcı 6)

Katılımcıların söylemlerinden anlaşılacağı üzere madde kullanım tedavisinde, boş zamanların değerlendirilmesi ve meşguliyet sağlamak önemli işlevler görebilmektedir. Bu noktada iş bulmak ve çalışmanın bu süreçte yeni bir işlevi daha ortaya çıkmaktadır. Bu da kişileri meşgul tutmak, boş zamanın önüne geçmesi şeklinde ifade edilebilir. Çalışma yaşamının bu etkisinin kişileri madde kullanımından uzak tutabileceği, meşguliyet sağlayarak yeniden kullanımın önüne geçebileceği fikrinin varlığı Katılımcı 6'da öne çıkmaktadır.

“İş yaşamına girmek lazım. Boş durmak tetikleyici ama ilk 6 ay 1 sene kadar yorulmamalı. Kızgınlık, açlık, yorgunluk tetikliyor. 1 yıl kritik eşik. İlk bir ay çok tehlikeli,

3 ay sıkıntılı, 3- 6 balayı, 6-12 ay kritik eşik olarak geçiyor. 6 aydan sonra istek ya gelmiyor ya da kısa süreli olarak minimum bir istek geliyor.” (Katılımcı 4)

Katılımcı 4 ise, çalışmanın tedavi sürecinde etkili olabildiğini boş durmamak üzerinden betimlemektedir. Ancak özellikle tedavinin ve temizliğin başlangıcında çalışma yaşamına girmenin kişinin temiz kalması önünde engel olabileceğini düşündüğü görülmektedir. Madde kullanımının doğasının çalışma ve tedavi denkleminde muhakkak gündeme alınması gerektiğini düşünen Katılımcı 4 için önce tedavi, sonra çalışmak gelmektedir.

“Benim kendi deneyimim, tedavi sürecinin başlangıcında iş yaşantısının olmamasını tavsiye ederim. Görüyorum ki en başta çok zor oluyor, yani biz sosyalleşmekte zorlanıyoruz, özellikle o ilk başlarda maddeyi bırakıp şey almaya başladığımızda, tedavi almaya başladığımızda bence biraz beklenmeli. Hemen iş yaşantısına girilmemeli diye düşünüyorum. Bir süre geçsin, biraz toparlandıktan sonra bence iş aranabilir. İlk başta ben kendi yaşadıklarına baktığımda kimseye tavsiye etmiyorum. Yani beş gün önce uyuşturucuyu bırakmış birisi gidip iş aramasın.” (Katılımcı 3)

Katılımcı 3 de Katılımcı 4 ile benzer doğrultuda düşünmektedir. Ona göre tedavi sürecinde çalışmaya başlamak olumlu etkilere sahip olabilse de bunun için doğru zamanın beklenmesi gerekmektedir. Katılımcı 3 ise bu zamanı “biraz toparladıktan sonra” olarak tarif etmektedir.

Madde Kullanım Geçmiş Olanlara Uygun İş Kolları

Madde kullanımı ve iş ilişkileri konusunda katılımcıların söylemlerinde öne çıkan noktalardan birisi ise eski madde kullanıcılarının hangi işlerde çalışmaya daha uygun olduklarıdır. Bu noktada genel itibarıyla öne çıkan görüş, eski madde kullanıcılarının çalışamayacağı bir iş olmadığı yönündedir.

“Bir bağımlının yapamayacağı hiçbir iş olacağını düşünmüyorum çünkü ilk geldiğimiz zamanlarda veya hastane süreci olanlarda hastaneden çıktıktan sonra hep böyle kalmıyoruz çünkü aramızda dediğim gibi sokaktan gelip ilkokulu bile yarım bırakmış ve ilkokulu bitirip oradan üçüncü üniversitesini bitirip şimdi bayağı böyle çalışan çok üye var aramızda. O yüzden bir bağımlının yapamayacağı bir iş yok ama şudur yani bir barda çalışmak doğru değil evet. Alkole ve uyuşturucuya kolayca ulaşabileceği mesela aramızda eczacı olup ama tercih maddesi hap olduğu için eczacılığı yapamayan onun yerine diplomasını kiralamak zorunda kalan ya da devreden arkadaşlarımız var. Süreçten sürece değişiyor ama genel anlamda bir bağımlı geri zekalı değil, toplumdan dışlanmış da değil sadece bir hastalığı var ve iyileşmeye devam eden bir sürece giriyoruz şükürler olsun ki ve burada bir bağımlının yapamayacağı hiçbir şey yok gibi bir sonuç çıkıyor temiz kaldığımız sürece.” (Katılımcı 2)

Katılımcı 2, eski madde kullanıcılarının her türlü işte çalışabileceklerini belirtmektedir. Ancak bu noktada bazı işleri yapmanın uygun olmadığını altını çizmektedir. Bir barda çalışmak veya uyuşturucuya rahat erişim sağlayabilecek bir işte çalışmak, temizliği tehlikeye sokabileceği için uygun görülmemektedir.

“Alkol ve eğlence şeyi yüksek olan yerde çalışmasını mümkünse, tetikler. İsteddiği işte çalışsın ama dediğim gibi gidip restoranda, bir barda, belki hizmet sektörü iyi gelmeyebilir.” Katılımcı 3

Katılımcı 3 ise eğlence ve hizmet sektörünün, eski madde kullanıcıları için iyi bir iş kolu olmadığını düşünmektedir. Katılımcı 7 de benzer düşüncelere sahiptir.

“Bir birahane veya bir meyhanede çalışmasını doğru bulmuyorum, diskoda DJ'lik yapmasını. Çok arkadaşlar var DJ'lik yapmış, başka bir mesleği yok mesela ama DJ'lik yapmayı tekrardan istiyor. Şimdi DJ olsa ne olacak orada bulunduğu ortamda

herkes içiyor, ister istemez hastalığı aktifleştirir. Bir risk olarak görüyorum bunu ama bunun dışında her şeyi yapabilir.” (Katılımcı 7)

Katılımcı 6 ise eski madde kullanıcısının yapamayacağı bir iş olmadığını, her işi yapabileceğini düşünmektedir. Böyle bir ayrıma gitmenin doğru olmadığını düşündüğü fark edilen Katılımcı 6, eski madde kullanıcısı ve istihdam konusunda özellikle yeniden kullanıma vurgu yaptığı ve kişinin nerede çalışırsa çalışsın yeniden kullanım riski olabileceğini düşündüğü görülmektedir.

“Yani sonuçta hangi işlerde çalışırsa çalışsın bu bir hastalık yani. Gelirse her yerde gelir. Onu bir şey söyleyemem işte şu işte çalışırsa daha iyi olur diyemem. Bu bir hastalık yani. Hangi işte gelir hastalığı bulur, yeniden kayabilir yani. O, işe bağlı değil yani.” (Katılımcı 6)

Katılımcı 8, diğer katılımcıların söylemlerine ek olarak, yapılan işin veya istihdam süreçlerinin özellikle madde kullanım tedavisinin önüne geçmemesi gerektiğini belirtmektedir. Çalışmaya başlayan kişinin, çalışma saatleri sebebiyle tedaviyi bırakma konusunda risk altında olduğu düşünüldüğünde Katılımcı 8’in bu noktadaki söylemleri önemli bir noktaya temas etmektedir.

“Herkesin yapacağı iş var, yapamayacağı iş var. Alkol ve uyuşturucunun olduğu barlar gibi ortamlarda çalışmaması onun için artı bir olacaktır. Onun dışında yani bir de bizim şu toplantılar açısından bizim o çalıştığı işteki o iş saati toplantılarına gelebileceği şekilde bir iş olursa onun için daha iyi olur.” (Katılımcı 8)

Sonuç ve Öneriler

Madde kullanıcılarının iş ve çalışma ilişkileri konusunda çeşitli sorunlar yaşadıkları bilinmektedir. Bu konu üzerine daha derinlemesine bir bakış elde etmek ve durumu betimleyebilmek adına yürütülmüş olan bu çalışmada, 4 tema altında çeşitli değerlendirmeler yapılmıştır. Bu noktada ilk göze çarpan nokta örneklemin eğitim seviyesidir. İstihdam ve eğitim seviyesi arasında çeşitli bağlamlarda ilişkinin varlığından söz edilebileceği düşünülürse, eski madde kullanıcıları için de eğitim seviyesinin yüksek olmasının iş bulma veya iş bulma potansiyelinin daha yüksek olmasına sebep olabileceği düşünülmektedir (Dunigan vd., 2013). Nitekim, madde kullanıcılarının eğitim seviyesinin genel itibarıyla düşük olduğu (lise düzeyinin altı) ve eğitim sisteminden ayrılma hikayesi bulunduğu bilinmektedir (Bilici vd., 2012; Nebioğlu vd., 2013; Ateş & Tuncay, 2020). Bu çalışmadaki katılımcıların eğitim seviyeleri lise ve lisans düzeyindedir. Dolayısıyla bu çalışmadaki katılımcıların, iş bulma süreçlerinin değerlendirilmesi noktasında bu bilgi göz önünde bulundurulmalıdır. Buna ek olarak kullanım tercihlerinin istihdam üzerindeki etkisine yönelik yapılan bir çalışmada metamfetamin kullanıcılarının, diğer ağır maddeleri (kokain, eroin ve diğer opiyatlar) kullananlara göre daha kötü bir iş yaşamları olduğu belirtilmekte ancak tedavi sonrası istihdamda katılımında bunlar arasında herhangi bir farklılık olmadığı ifade edilmektedir (Luchansky vd., 2007).

Madde kullanan veya madde kullanım öyküsü olan kişiler için istihdam önemli bir sorun olarak değerlendirilebilmektedir. Yapılan çalışmalarda, madde kullanıcılarının önemli kısmının istihdam ile ilgili sorunlarının olduğu gösterilmektedir (Yancar, 2005; Avşar vd., 2016; Karaağaç vd., 2017; Şimşek vd., 2018). Bununla beraber madde kullanıcıları için iş bulmak veya aktif olarak çalışma yaşamının içinde yer almak, doğrudan pozitif veya negatif bir durum olarak değerlendirilmemelidir (Richardson & Epp, 2016). Zira katılımcıların söylemlerinde öne çıktığı üzere, aktif madde kullanım sürecinde çalışıyor olmak kişinin madde kullanımını artırıcı veya sürdürücü etkiye sahip olabilmektedir. Madde kullanımının sürdürülmesi; bunun için ekonomik bir kaynağın oluşması ve bir süre iş yerinde herhangi bir sorun yaşamamak, çalışmak (para kazanmak) ve madde kullanımı arasında pozitif bir ilişkiden bahsedilebilmesini mümkün kılmaktadır. Fakat, madde kullanımı ve aktif çalışma, uzun süre birlikte devam edemeyen iki değişken olarak önümüzde durmaktadır. Aktif çalışmayı etkilemeyecek şekilde gerçekleştirilen kullanım (iş dışında kullanım,

mesai öncesinde veya sonrasında kullanım vs.) zaman içerisinde çalışırken kullanıma dönebilmektedir. Zira kişinin gün içerisinde yoksunluk yaşaması veya istek tecrübe etmesi beklenebilmektedir. Dolayısıyla madde kullanımı bir süre sonra aktif çalışma sürecine zarar verebilmekte ve hem kişinin verimsiz çalışarak bireysel ve kurumsal zararların doğmasına hem de iş kaybı yaşanmasına neden olabilmektedir (Single vd., 2003). Genel itibariyle bakıldığında madde kullanımının, iş yaşamı üzerinde olumsuz bir etkisinin olduğundan bahsedilebilmektedir.

Temiz kaldıktan sonra madde kullanıcıları için topluma yeniden adapte olmanın ve sosyal işlevselliği elde etmenin önemli anahtarlarından birisi çalışmaya başlamaktır. Bu noktada yapılan araştırmalar, tedavi öncesinde iş tecrübesi bulunan kişilerin, tedavi sonrasında istihdam imkanlarının daha yüksek olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durumun çalışma yaşamına uyum sağlamakla ilgili olabileceği düşünülmektedir (Zanis vd., 2001). Ancak temiz kalan bir madde kullanıcısı için iş bulmak ve aktif çalışmaya başlamak oldukça zor bir sürece karşılık gelmektedir. Zira bu noktada kişilerin önüne iki engel çıkmaktadır. Bunlardan birisi, eski madde kullanıcılarının “madde kullanımlarından kaynaklanan” etiketlemeye maruz kalmalarıdır (Baldwin vd., 2010). Temiz kalsalar dahi, aktif madde kullanıcısı gibi muamele görmeleri (bu çalışmadaki Katılımcı 1’in tecrübesi gibi) bu noktada önemli bir sorun niteliği taşımaktadır. Temiz kalınsa dahi, iş bulmak ve çalışma yaşamına katılmak, daha önce madde kullanımı olmamış kişilere kıyasla daha zor bir hal almaktadır. Zira toplumsal dışlanma iş bulmayı daha da zorlaştırabilmektedir (Sevin & Erbay, 2019). Bu noktada eski madde kullanıcılarının önüne çıkan bir diğer engel ise madde kullanılan dönemde tecrübelerin bugünü etkilemesi olarak ifade edilebilir. Bunlar genel olarak; denetimli serbestlik programında olmak, adli kontrol, yasal sorunlar ve sabıka kaydının varlığı olarak özetlenebilmektedir. Bu noktada farklı bir etiketleme mekanizması işlemektedir. İlk engel kişinin madde kullanımıyla ilgiliyken, ikinci engel kişinin sabıka kaydının varlığıdır. Dolayısıyla kişi hem eski madde kullanıcısı hem de sabıka kaydı olan bir çalışan aday olarak iş arama süreci içerisinde yer almaktadır. Sabıka kaydı olan kişilerin, iş bulma noktasında yaşadıkları zorluk bilinmekteyken, üzerine madde kullanım geçmişinin eklenmesi süreci iyice zorlaştıran bir hal almaktadır (Bauld vd., 2010; Eddie vd., 2020).

Madde kullanım tedavisi, çok boyutlu bir yapı arz etmektedir. Tedavi süreci kişinin tıbbi, psikolojik ve sosyal ihtiyaçlarına yönelik olarak kurgulanmalıdır (Ögel, 2017). Bu kurgu içerisinde özellikle tıbbi ve psikolojik açıdan yol alınmasının ardından, sosyal iyileşmeye duyulan ihtiyaç kendisini göstermektedir. Bu durum madde kullanıcısının yaşamında sosyal açıdan çeşitli alanlarda iyileşme ve gelişmenin sağlanması ile karakterize bir yapı sergilemektedir (McLellan vd., 1981). İş bulmak ve çalışmaya başlamak, tedavinin sosyal açıdan inşasının önemli bir parçası ve kritik bir tedavi çıktısı olarak değerlendirilmektedir (Acevedo vd., 2018). Ancak tedavinin bir parçası olarak istihdam süreçlerine katılımı desteklemek her zaman mümkün olmamaktadır. Zira bu durum, kontrol edilmesi güç birçok faktör tarafından etkilenmektedir (Magura vd., 2004). Bu yönüyle istihdam süreçlerine katılmak, madde kullanım tedavisi için, tedaviyi tamamlayıcı bir nitelik taşıyabilmektedir (Badel ve Graney, 2013). Özellikle 3 boyutlu tedavi sürecinde, tedavinin re-entegrasyon aşaması için kritik bir rol taşımaktadır (Molina-Fernandez, 2017). Zira Luchansky ve arkadaşlarının (2000) yaptığı çalışmada tedavi programını tamamlayanların, tamamlamayanlara göre istihdam ve kazanç açısından daha iyi bir konumda buldukları ortaya çıkmıştır. Bu noktadaki sorunlar, tedavi sürecini de olumsuz etkileyebilmektedir. Süreğen işsizlik ve iş bulamamak temiz madde kullanıcılarının yeniden kullanıma dönmelerinde veya relaps yaşamalarında etkili olabilmektedir (Henkel, 2011). Bu yönüyle, istihdam süreçlerinin madde kullanım tedavisinin önemli bir parçası olan relaps önleme programlarına dahil edilmesinin faydalı olabileceği düşünülmektedir.

İş yaşamına dahil olmak ve aktif çalışmak, tedaviyi tamamlayıcı bir nitelik taşıyabildiği gibi, tedaviyi olumsuz olarak da etkileyebilmektedir. Bu olumsuz etkinin sebeplerinden birisi, iş yaşamına doğru zamanda dahil olmamak olarak belirtilebilir. Özellikle tedavinin erken dönemlerinde ya da temizliğin ilk dönemlerinde işe girmek ve çalışmaya başlamak kişinin relaps yaşaması üzerinde etkili

olabilmektedir (Duffy & Baldwin, 2013). Relapslar ile ilerleyen bir hastalık olarak değerlendirilen bağımlılığın doğası da bu noktadaki düşünceyi doğrulamaktadır. Erken dönem temizlik sürecinde, yoksunluk belirtileri ve istek ön planda olabilmektedir. Bu sebeple relaps yaşama ihtimali, uzun dönem temizliğe göre daha yüksektir (Koob & Volkow, 2016). Bu sebeple, iş yaşamına dahil olmanın tedavinin sonraki süreçleri için planlanmasının kalıcılığı sağlamak adına daha işlevsel olabileceği düşünülmektedir. O sürece kadar kişinin temizliğinin pekişmesi, relaps önleme konusunda beceri kazanması ve iş yaşamı noktasında ihtiyaç duyabileceği çeşitli becerilerin kazandırılması (kişilerarası ilişkiler, cv hazırlama vs.) önem taşımaktadır (Sigurdsson vd., 2012; Magura vd., 2004). Burada dikkat çekici bir diğer nokta ise madde kullanıcılarının iş yaşamlarının, sık iş değiştirme ve kısa süreli çalışmalar ile sürmesidir. Temizliğin ilk dönemlerinde işe girmek, kalıcı temizliği sağlamak adına yeterli yatırımı yapmamış olmanın bu durumu tetikleyebileceği düşünülmektedir (Baldwin vd., 2010).

Çalışmaya başlamanın tedavi üzerinde oluşturabileceği olumsuz etkiye neden olan bir diğer unsur ise çalışma saatleri ve tedavi programının birbiriyle uyum sağlamaması olarak belirtilebilir. Bu sebeple, çalışmaya başlamanın tedaviyi sürdürme üzerinde etkileri olabileceği düşünülmektedir. Nitekim bu çalışmada da katılımcıların söylemlerinde “önce tedavi sonra çalışma” fikri öne çıkmaktadır.

Son olarak çalışmaya başlamak, katılımcılar için aynı zamanda meşguliyet sağlayıcı ve boş zaman doldurucu bir nitelik taşımaktadır. Temiz kalmak için sürekli meşguliyyete ihtiyaç duymak, kişilerin özellikle istekle başa çıkma noktasında sorun yaşıyor olabileceklerini hatırlatmaktadır. Bu durumun ise tedavi sürecinde çalışmak için uygun duruma gelinmediğinin işaretlerini sunduğu düşünülmektedir. Dolayısıyla meşguliyyete ihtiyaç duyulması durumunda, direkt olarak aktif çalışmaya başlamak yerine bu sürece özgü olarak tasarlanmış destekleyici istihdam modellerine yönelmenin daha sağlıklı sonuçların doğmasını sağlayabileceği düşünülmektedir. Yeşilay'ın yürüttüğü "Ben de Varım!" Projesi, bu noktada önemli bir örneklik teşkil etmektedir (Yeşilay, 2019).

Madde kullanıcılarının çalışabileceği iş kolları noktasında yapılan değerlendirmeler de ise öne çıkan nokta, böyle bir değerlendirmeye her zaman ihtiyaç duyulmayabileceğidir. Zira bir madde kullanıcısı, temiz kaldığı dönemde kendi karakterine göre neredeyse her türlü işte çalışabilmektedir. Bu noktada dikkat edilmesi gereken en önemli nokta kişiyi yeniden madde kullanımına yönlendirecek net unsurların olduğu çalışma sahalarından uzak durulmasıdır. Onun dışında temiz kalan madde kullanıcıları için spesifik olarak belli iş kollarının daha faydalı olup olmadığı bilinmemekle birlikte, böyle bir belirlemeye ihtiyaç duyulup duyulmadığı da belirsizliğini korumaktadır.

Kaynakça

- Acevedo, A., Miles, J., Garnick, D. W., Panas, L., Ritter, G., Campbell, K., & Acevedo-Garcia, D. (2018). Employment after beginning treatment for substance use disorders: The impact of race/ethnicity and client community of residence. *Journal Of Substance Abuse Treatment*, 87, 31–41. <https://doi.org/10.1016/j.jsat.2018.01.006>
- Asan, Ö., Tıkır, B., Okay, İ.T., Göka, E. (2015). Bir AMATEM birimine başvuran alkol ve madde kullanım bozukluğu olan hastaların sosyodemografik ve klinik özellikleri. *Bağımlılık Dergisi*, 1, 1-8.
- Avşar, G., Filiz, K. O. Ç., & Aslan, G. (2016). Madde bağımlısı hastalarda sosyal destek ve benlik saygısı. *Acıbadem Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, (1), 44-49.
- Badel, A., & Greaney, B. (2013). Exploring the link between drug use and job status in the US. *The Regional Economist*, 21(3).

- Baldwin, M. L., & Marcus, S. C. (2013). The impact of mental and substance-use disorders on employment transitions. *Health Economics*, 23(3), 332–344. doi:10.1002/hec.2936
- Baldwin, M. L., Marcus, S. C., & De Simone, J. (2010). Job loss discrimination and former substance use disorders. *Drug and Alcohol Dependence*, 110(1-2), 1–7. doi:10.1016/j.drugalcdep.2010.01.018
- Balsa, A. I., Homer, J. F., French, M. T., & Weisner, C. M. (2007). Substance use, education, employment, and criminal activity outcomes of adolescents in outpatient chemical dependency programs. *The Journal of Behavioral Health Services & Research*, 36(1), 75–95. doi:10.1007/s11414-007-9095-x
- Bauld, L., Hay, G., McKell, J., & Carroll, C. (2010). Problem drug users' experiences of employment and the benefit system. Department for Work and Pensions Research Report No 640.
- Biegel, D. E., Stevenson, L. D., Beimers, D., Ronis, R. J., & Boyle, P. (2009). Predictors of competitive employment among consumers with co-occurring mental and substance use disorders. *Research on Social Work Practice*, 20(2), 191–201. doi:10.1177/1049731509333373
- Bilici, R., Uğurlu, G. K., Tufan, E., Güven, T., & Uğurlu, M. (2012). Bir bağımlılık merkezinde yatarak tedavi gören hastaların sosyodemografik özellikleri. *Fırat Tıp Dergisi*, 17(4), 223–227.
- Catalano, R., Goldman-Mellor, S., Saxton, K., Margerison-Zilko, C., Subbaraman, M., LeWinn, K., & Anderson, E. (2011). The health effects of economic decline. *Annual Review Of Public Health*, 32, 431–450. https://doi.org/10.1146/annurev-publhealth-031210-101146
- Duffy, P., Baldwin, H. (2013). Recovery post treatment: plans, barriers and motivators. *Subst Abuse Treat Prev Policy*. 8, 6. https://doi.org/10.1186/1747-597X-8-6
- Dunigan, R., Acevedo, A., Campbell, K., Garnick, D. W., Horgan, C. M., Huber, A., ... Ritter, G. A. (2013). Engagement in outpatient substance abuse treatment and employment outcomes. *The Journal of Behavioral Health Services & Research*, 41(1), 20–36. doi:10.1007/s11414-013-9334-2
- Eddie, D., Vilsaint, C. L., Hoffman, L. A., Bergman, B. G., Kelly, J. F., & Hoepfner, B. B. (2020). From working on recovery to working in recovery: Employment status among a nationally representative U.S. sample of individuals who have resolved a significant alcohol or other drug problem. *Journal of Substance Abuse Treatment*, 113, 108000. doi:10.1016/j.jsat.2020.108000
- Evren, E.C., Ögel, K., Çakmak, D. (2002). Esrar ve Meperidin (Petidin) kullanım bozukluğu nedeni ile yatarak tedavi gören hastaların özelliklerinin karşılaştırılması, *Anadolu Psikiyatri Dergisi*, 3(1), 20-27.
- French, M. T., Roebuck, M. C., & Alexandre, P. K. (2001). Illicit drug use, employment, and labor force participation. *Southern Economic Journal*, 68(2), 349. doi:10.2307/1061598
- Henkel, D. (2011). Unemployment and substance use: a review of the literature (1990-2010). *Current Drug Abuse Reviewse*, 4(1), 4–27. doi:10.2174/1874473711104010004
- Henkel, D. (2001). Predictors of Alcohol Relapses among the Unemployed 6 Months after Treatment - Empirical Results and Conclusions for Addiction Therapy in Germany (ARA-Project) Vortrag auf der ICTAB 11 USA Santa Fe 2006. Doi:10.13140/RG.2.2.28929.25441.

- Ateş, K. & Tuncay, T. (2020). Madde bağımlılığı merkezine başvuranların aile ve sosyo-demografik özellikler açısından incelenmesi Bursa Gadem örneği. *Tıbbi Sosyal Hizmet Dergisi*, (16), 62-81.
- Karaagac H, EsenkayaUsta Z, Usta A, Gumus-Yarmali M & Godekmerdan A. (2017). Retrospective analysis of sociodemographic characteristics of inpatients at Kayseri Research and Training Hospital AMATEM Clinic. *Dusunen Adam The Journal of Psychiatry and Neurological Sciences*, 30, 251-257. <https://doi.org/10.5350/DAJPN2017300309>
- Koob, G. F., & Volkow, N. D. (2016). Neurobiology of addiction: a neurocircuitry analysis. *The Lancet Psychiatry*, 3(8), 760-773.
- Luchansky, B., Brown, M., Longhi, D., Stark, K., & Krupski, A. (2000). Chemical dependency treatment and employment outcomes: results from the "ADATSA" program in Washington State. *Drug and Alcohol Dependence*, 60(2), 151-159. doi:10.1016/s0376-8716(99)00153-2 .
- Luchansky, B., Krupski, A., & Stark, K. (2007). Treatment response by primary drug of abuse: Does methamphetamine make a difference? *Journal of Substance Abuse Treatment*, 32(1), 89-96. doi:10.1016/j.jsat.2006.06.007
- Magura, S., Staines, G. L., Blankertz, L., & Madison, E. M. (2004). The effectiveness of vocational services for substance users in treatment. *Substance Use & Misuse*, 39(13-14), 2165-2213. doi:10.1081/ja-200034589
- McCaul, M. E., Svikis, D. S., & Moore, R. D. (2001). Predictors of outpatient treatment retention: patient versus substance use characteristics. *Drug and Alcohol Dependence*, 62(1), 9-17. doi:10.1016/s0376-8716(00)00155-1
- McLellan, A. T., Ball, J. C., Rosen, L., & O'Brien, C. P. (1981). Pretreatment source of income and response to methadone maintenance: A follow-up study. *The American Journal of Psychiatry*, 138(6), 785-789. <https://doi.org/10.1176/ajp.138.6.785>
- Molina-Fernandez, A (2017). Triple R: Rehabilitation for Recovery and Reinsertion: Handbook on Social Reintegration of Recovered Drug Users. www.tripler-project.eu.
- Moos, R. H., & Moos, B. S. (2006). Rates and predictors of relapse after natural and treated remission from alcohol use disorders. *Addiction*, 101(2), 212-222. doi:10.1111/j.1360-0443.2006.01310.x
- Mortimer, J. T., Finch, M. D., Ryu, S., Shanahan, M. J., & Call, K. T. (1996). The effect of work intensity on adolescent mental health, achievement, and behavioral adjustment: New evidence from a prospective study. *Child Development*, 67(3), 1243. doi:10.2307/1131890
- Nebioğlu, M., Yılmaz, H., Güven, F. M., & Geçici, Ö. (2013). Opiyat bağımlılarında diğer maddelerin kullanımı ve sosyodemografik özellikler ile ilişkisi. *TAF Preventive Medicine Bulletin*, 12(1).
- Ögel, K. (2017). *Bağımlılık ve tedavisi temel kitabı*. IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Punch, K.F. (2005). *Sosyal araştırmalara giriş: Nitel ve nicel yaklaşımlar*. Siyasal Kitabevi.
- Richardson L., Epp S. (2016) Substance Use Disorders, Employment and the Return to Work. In: Schultz I., Gatchel R. (eds) Handbook of Return to Work. Handbooks in Health, Work, and Disability, vol 1. Springer, Boston, MA. https://doi.org/10.1007/978-1-4899-7627-7_36
- Sandwijk, J.P., P.D.A. Cohen, S. Musterd ve M.P.S. Langemeijer (1995), Licit and illicit drug use in Amsterdam II. Report of a household survey in 1994 on the prevalence of drug use among

- the population of 12 years and over. Amsterdam, Instituut voor Sociale Geografie, Universiteit van Amsterdam.
- Sigurdsson, S. O., Ring, B. M., O'Reilly, K., & Silverman, K. (2012). Barriers to employment among unemployed drug users: age predicts severity. *The American Journal of Drug and Alcohol Abuse*, 38(6), 580–587. doi:10.3109/00952990.2011.643976
- Single, E., Collins D., Easton, B., Harwood, H., Lapsley, H., Kopp, P., Wilson, E. (2003). International Guidelines For Estimating The Costs of Substance Abuse, World Health Organization.
- Strauss, A. ve Corbin, J. (1990). *Basics of qualitative research: Techniques and procedures for developing grounded theory*. Sage Publication Inc.
- Şimşek, M., Aktürk, İ., Dinç, M., Işık, S. ve Ögel, K. (2019). Bir bağımlılık danışma merkezinde uygulanan tedavi programına yönelik etkililik değerlendirme: YEDAM örneği. *Addicta: The Turkish Journal on Addictions*, 6, 797–819. <http://dx.doi.org/10.15805/addicta.2019.6.3.0051>
- Türkiye Yeşilay Cemiyeti (2019), <https://www.yesilay.org.tr/tr/haberler/ben-de-varim-projesiyle-yesilay-destek-veriyor-danisanlar-is-hayatina-atiliyor>, erişim tarihi: 15.05.2021
- Wu, L., Schlenger, W., & Galvin, D. (2003). The relationship between employment and substance use among students aged 12 to 17. *Journal of Adolescent Health*, 32(1), 5–15. doi:10.1016/s1054-139x(02)00447-0
- Yancar, C. (2005). Madde bağımlılarında ikinci eksen komorbidite ve kişilik özelliklerinin bağımlılık şiddeti ve yaşam kalitesine etkisinin değerlendirilmesi. *Yayımlanmamış uzmanlık tezi. Bakırköy Ruh ve Sinir Hastalıkları Hastanesi*.
- Yıldırım, A. ve Şimşek H. (2018). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (11th ed.) Seçkin Yayıncılık.
- Zanis, D. A., Coviello, D., Alterman, A. I., & Appling, S. E. (2001). A community-based trial of vocational problem-solving to increase employment among methadone patients. *Journal of Substance Abuse Treatment*, 21(1), 19–26. doi:10.1016/s0740-5472(01)00177-5
- Yorgun, A. (2014). Lise öğrencilerinde okul terki riskinin incelenmesi (*Yayımlanmamış doktora tezi*). Hacettepe University, Graduate School of Educational Sciences, Ankara.
- Yaman, Ö.M. (2012). Gençlerin toplumsal davranış ve yönelimleri: İstanbul'da "Apaçi" alt kültür grupları üzerine nitel bir çalışma (*Yayımlanmamış doktora tezi*). Sakarya University, Institute of Social Sciences, Sakarya.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Araştırmacıların katkı oranı beyanı / Contribution rate statement of researchers:

1. Yazar/First author %40
2. Yazar/Second author %30
3. Yazar/Third author %20
4. Yazar/Fourth author %10

2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).